

מותה של הנסיכה הרעה

דיון בסוגיית המוות בסיפורי אגדה לילדים

מאת דורית אורגד

היתה: "מדוע היתה הנסיכה הרעה צרי-
כה למות?"
ניסיתי לברר אצל הילדים את מקור
אי-הנחת, ונכחתי שהם ראו במוות עו-
נש חמור מדי, והדבר אל נכון הפחידם.
בטרם ארחיב את הדיבור על מהות
התופעה, אתאר בקצרה את השתלשלות
המאורעות. בסיפור שבו מדובר, הטוב
והרע מוצגים באופן תלת-מימדי: לצד
המלך הרע (טירן), הנסיכה הרעה (טיני),
ולצד המלכה הטובה (בוניטה) הנסיכה
הטובה (ביני), שהיא תאומה זהה לטיני.
הזהות החיצונית בין שתי הנסיכות
היפהפיות, מאפשרת סיטואציות של הט-
עיה. טיני שואלת את זהותה של ביני
כדי לנתץ את התדמית החיובית של
אחותה התאומה. היא מתעללת בגןן זקן
וחסר ישע, רמזי, בהעמידה פנים שהיא
ביני, וביני שואלת את זהותה של טיני,
כדי להציל את הגןן, שטיני — באישור
אביה — גזרה עליו גזר דין מוות.

מבקשת הייתי להקים בזאת בימה לשי-
חה בין סופרים הכותבים לילדים, לבין
חוקרים בשדה החינוך ואנשי ספרות. אף
שיצירה ספרותית, גם זו הנכתבת לילדים,
היא אוטונומית ואינה כפופה לתכתיבים
חוץ-ספרותיים, ישנן לדעתי נקודות שה-
סופר הכותב לילדים חייב להיות מודע
להן בכתבתו, כמו, למשל, נושא המוות.

המחשבה בנושא זה התעוררה אצלי
בעקבות מפגש עם ילדי כיתות ד', שקראו
סיפור אגדה שכתבתי בשל "אבטיחים
שלא בעונה".

בסיפור זה, כמקובל באגדה, מתמודדים
הטוב והרע, והתוצאה — מות הנסיכה
הרעה. במהלך העלילה מעוררת נסיכה
זו ברשותה התנגדות עזה אצל הקורא,
ולפיכך ניתן היה לצפות שמותה יתקבל
בתחושת סיפוק על הצדק שנעשה, ואף
בתחושת הקלה בשל מיגור הרע. והנה,
שאלה שחזרה ונשנתה בפי הילדים

1. דורית אורגד, "אבטיחים שלא בעונה", מסדה, רמת גן, 1980.

משיכה משלו — ולעיתים קרובות ידו, זמנית, על העליונה". (עמ' 13)

הבה נשליך דברים אלה על סיפורנו ונשאל: האם קסמה לילדים רשעותה של הנסיכה הרעה כדי כך שהם חסו עליה, ונרתעו מפני חומרת גור-הדין?

בהמשך כותב בטלהיים:

"אין זה עונשו של החוטא בסופו של כל סיפור, ההופך את הקריאה באגדות לחווייה מוסרית, — אף שהוא חלק ממנה. באגדות, כבחינים, כוח-ההרתעה של העונש מובל בלבד. לא עובדת נצחונן של הטוב, בסוף האגדה, היא שמעודדת את המוסריות, אלא האהדה שרושש הילד לגיבור, ההזדהות שהוא מגלה כלפיו בכל מאבקיו..." (שם).

המחבר מתכוון כמובן להזדהות עם הגיבור הטוב, ואני חוזרת בהקשר זה לכוח המשיכה של הרע, ושואלת: האם לא התרחשה בעת קריאת הסיפור דווקא הזדהות עם הרע, ולכן נוצרה החרדה?

במקום אחר (עמ' 35) אומר בטלהיים על האגדות שהן מסופרות תמיד כדבר רגיל לחלוטין, כדבר היכול לקרות לי או לך. "אפילו המפגשים המוזרים ביותר מתוארים באגדות בדרך מקרית ויומיומית". מכאן שהנסיכה הרעה אינה יושבת בארץ שומקום, אלא בארץ קוני-קרטית המוכרת לילדים. והסיום הטוב, שהוא אופייני לאגדה, "זהו (הסוף הטוב) ההבדל המכריע בין אגדה לסיפורים אחרים" (שם), אינו הטוב השלם והגמור בסיפור זה. שכן בזיכרון ממשיכה לקסום אותה נסיכה רעה, זאת שאיננה עוד, כי לא היה לה תיקון!

יש סברה, כי "נסיך" באגדה, מסמל שלב התפתחותי שלפני הבגרות, בשלב זה חלים בו שינויים עד שהוא מגיע לבג

גחמנותה של הנסיכה הרעה, הדורשת מן הגנן לגדל אבטיחים שלא בעונתם, כלומר: מצווה לקיים דבר המנוגד לחוקי הטבע, מביאה בסופן של התרחשויות לעיוורונה, ולאובדן מאור עיני אביה המלך. (באמצעות פטריות רעילות, שהן, אגב, מציאותיות.)

הגנן יודע להפיך תרופה נגד העיוורון הזה משיח בעל ענבות רעילות. הנסיכה הרעה סבורה שהתרופה מצויה בענבות, אוכלת אותן ומתה. המלך נותר עיוור, (ברוב זעמו ציווה לעקור את צמחי הגן שהביאו מוות על בתו האהובה), והוא שולט עתה בעזרת אשתו ובתו הטובה. כיוון שהן משמשות לו עיניים — עד שהוא חוזר לראות בעצמו — משתנות אט-אט השקפותיו, וכשהוא נרפא מעיוורונו, שוב אינו אותו מלך רשע.

כאמור, לא נתקבל מותה של הנסיכה הרעה בסיפוק, או בהקלה. ואני שאלתי את עצמי: מדוע ראו הילדים במותה עונש חמור מדי?

חזרתי לקרוא בספרו הידוע של ברונו בטלהיים², ומצאתי כתוב:

"בניגוד למתרחש ברבים מסיפורי-הילדים המודרניים, באגדות, הרע קיים בדיוק כמו הטוב. למעשה, בכל אגדה מתגלים הטוב והרע בדמויות מסויימות ובמעשיהן, כפי שגם בחיים מצויים הטוב והרע בכל, והנטייה לשניהם קיימת בנימויות של כל אדם. שניות זו היא היוצרת את הבעיה המוסרית ואת המאבק לפתרונה. לרע יש כוח"

2. ברונו בטלהיים, "קסמן של אגדות ותרומתן להתפתחותו הנפשית של הילד", עברית: נורית שליפמן, הוצאת ספרים רשפים, תל-אביב, 1980.

אינו גורר סאנקציות חמורות. הסבר זה, לפיו נובעת ההתנגדות למות הנסיכה מן המסקנה שמותה מכחיש את הזכות הקיומית של "להיות רע", משלים לדעת את ההסברים הקודמים. מכיוון שהרע המולד שייך לפנימיות האדם, (ויש לו קסם משלו), לא ייתכן להכחידו בענישה. "הסוף הטוב" חייב, איפוא, לכלול תיקון, ולא הכחדה.

איני מודעת לתהליכי היצירה של סיפורי זה, אך ייתכן שקטילת הרע בעודו באבו, נבעה מראייה אופטימית מדי של המציאות. בבחינת: ביעור הרע מתוך בעודך ילד מהווה ערובה לבגרות טובה. אולם הילדים מתקוממים, וכאילו אומרים: מדוע להכחיד את הרע, והלא אפשר להמשיך ולחיות אתו.

וכך אני מגיעה למסקנה שאם אני מדובר במפלצות, מכשפות רעות וכיו"ב, יש להיזהר בענישה, ובמיוחד בענישת נסיכים ואפילו הם רעים. מסתבר שגור דין מוות הוא אכן עונש חמור מדי, בשל הפחד שהוא מעורר אצל הקורא. שכן הילד עלול לומר לעצמו: שמא יקרה גם לי, שאני רחוק מלהיות צדיק גמור, מה שקרה לאותה נסיכה רעה באגדה!

מאידך, ממשיכה אני לשאול את עצמי: האם מהווה הפחד — כפי שהוא מצטייר כאן — גורם הרסני? ואולי הוא דווקא חיוני להתפתחות הנפשית הבריאה של הילד?

שירו של רבינדראנאת טאגור "על פחד המוות", מתחיל במלים: "הרשני שלא

רות שהיא, מזווית התבוננות זו, מהווה שלמות. אך בסיפורנו לא הנסיכה, הילדה, היא העוברת תיקון בדרך לבגרות, אלא המלך — זה המבוגר שלכאורה הוא מושלם, דווקא בו חלים שינויים והוא שמגיע לתיקון.

מרצה בכירה לפסיכולוגיה ולפילוסופיה, פרופ' א. אמדו לוי, שקראה את סיפור-האגדה אבטיחים שלא בעונה, אמרה: הסיפור הזה מוכיח שרשעות ונשיות אינן יכולות, כאידיאה, לדור בכפיפה אחת. וזו, לדעתי, טענה מעניינת מאד. להוציא את המכשפות הרעות, ששייכות לתחום המאגי, (בסיפור הנדון אין מאניה ואין תופעות על-אנושיות אחרות), דומני שהנשים הרעות באגדות אינן "רשעות מקצועיות". רשעותן אינן לשמה, כי אם תוצאה ממשוה ולצורך מסויים, ולכן היא זמנית. ואילו הנסיכה הרעה שבה אנו מדברים כמו נולדה להרע, ומורתה נגרם באופן טבעי על-ידי רוע זה. הייתכן שהתקוממות הילדים נובעת מ"מסקנה דומה, לפיה הוכחה במות הנסיכה הזכות הקיומית של "להיות רע". דבר זה מהווה ניגוד לגיטימציה העקיפה שניתנת ל"ילד הרע" בשירה של לאה גולדברג, או זו הניתנת ל"ידידי טנטן" של מרים ילן-שטקליס.

בשני שירים אלה, וביצירות אחרות שמוטיב זה מופיע בהן, הרע הילדותי, הגחמני, הוא מעין "רע מולד", שכן אינו תוצאה של משהו ואינו מוסבר בצורה אובייקטיבית וראציונאלית. ובכל זאת

4. מרים ילן שטקליס, "שיר הגדי", הוצאת דביר תל-אביב.

3. לאה גולדברג, "צריך קטן", ספרית פועלים, תל-אביב, 1971.

שננקטו כל האמצעים הללו, סבורים היו הוריו של דני כי הנער לא יידע פחד מהו. אף על פי כן נתקף דני פחדים.

האין זאת משום שהם (הפחדים) חיוניים להתפתחות הנפשית, בהיותם דרך להתמודדות מחשלת?

בהמשך ספרה של פרייברג נאמר: "כל יצור מצוייד מבחינה נפשית ופיסיולוגית באמצעי התגוננות נגד סכנות, וביכולת להתגבר על פחדיו".

אף שאני משאירה את השאלה פתוחה, חזקה עלי שאמנע להבא מענישה מחמי-רה מדי של הרע הילדותי בסיפורי אגדה.

להתפלל להיות מוגן מפני סכנות, אלא להיות חסר פחד להתמודד אתן". להיות חסר פחד אין פירושו להיות מוגן. בספרה "השנים המופלאות", מספרת סלמה ה. פרייברג, בפרק "אגדה מודרנית" (עמ' 15) על נער, בשם דני, שהוריו דאגו מאד להתפתחותו הנפשית:

"הם קראו והתעמקו בספריהם של מומחים לחינוך, שמעו הרצאות בנושא זה והיו בקיאים בכל החוקים והכללים המקובלים בימינו בחינוך ילדים... סיפורי מעשיות ושירים לילדים נבדקו על ידי ההורים ותוקנו... איש לא שבק חיים בסיפורי המעשיות וכן לא בעולמו של דני... לאחר

עולמו של עורך עתון לילדים

מאת שלמה ניצן

לילדים אין לכתוב — לילדים יש לפנות * בשעת כתיבה אני מדמה לעצמי ילד מעברו השני של השולחן — ואני פונה אליו ו"מדבר" אליו בעטי

מה מייחד עורך עתון (או ספר) לילדים — מעורכים אחרים? מי שעוסק שנים רבות בספרות ובעתונות לילדים, מוכרח שיקרה לו אחת מאלה: או שהילד-שבקירבו השתמר באורח-פלא ועל-ידי כך שרירה וקיימת בתוכו ההבנה הסמויה, לו גם המשוערת, בינו לבין רצונותיו וטעמיו של הילד; או שאלוהים חנן אותו במנה גדושה של אינפנטיליות ונאיביות, אשר, למרבה המזל, עיכבה את גידולו הגס והמהיר אל תוך עולמם של המבוגרים, ותודות לכך נקשרים נימים של קירבה יתרה בינו לבין קוראיו...

5. סלמה ה. פרייברג, "השנים המופלאות", ספרית פועלים, תל-אביב 1964.